

МЕТАМОРФОЗИ НА ПАМЕТА ЗА СОЦИАЛИЗМА

Илияна Марчева

MEMORY'S METAMORPHOSES OF COMMUNISM

Iliyana Marcheva

Abstract

After November 10 1989 scientific and public interest in memories in Bulgaria and throughout Eastern Europe grew tremendously. A lot of memories were published and only in the National Library from 1990 to 2006 their number exceeds 980 titles.

Analyzing these memories one can form two large groups of people with different memory about socialism. On the one hand, that is the group of anti-communist minded people, and on the other hand – there is the group of people who appreciate socialism as a positive time for themselves and for society as a whole. For the sake of the conference topic special attention is paid on the metamorphoses of the memory of representatives of the intellectual circles of the former cultural elite which best represent this group. Their books show how the memory explains their life under communism without losing their status of intellectuals.

Key words: *memory, communism, intellectuals, remembering*

След 10 ноември 1989 г. в България, както и в цяла Източна Европа, започнаха да се публикуват изключително много спомени: само в Националната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ (НБКМ) от 1990 г. до 2006 г. техният брой надхвърля 980 заглавия. Трябва да посоча, че в провинцията съм попадала на спомени на местни дейци, които не се откриват в този списък. Така че, очевидно не е възможно за един човек да обхване всички публикувани след 1989 г. във вид на книжно тяло спомени. Но и посочената бройка в НБКМ дава достатъчно убедителна представа, че в прехода към новата епоха много хора са намерили за нужно да запишат и обнародват своите спомени.

Това е така, защото преходът, както навсякъде в Източна Европа, съвсем закономерно подложи на делегитимация стария режим, стария обществен ред и неговата официална памет. Почна да се формира нова официална памет благодарение на пропагандата, учебниците, културните и научни продукти, с което тя стана инструмент за създаване на посткомунистически идентичности на новите политически партии, на различни групи в обществото, на новия социален ред като цяло и на всеки отделен човек. Тази промяна разкрива големите възможности и на публикуваните спомени да позиционират авторите им в новите условия. Защото спомените са средство за самоситуиране на всеки човек в историческото време и социалното пространство. При това, както проф. Ал. Фол пояснява, това не означава, че чрез спомените си човек непременно иска „[...] да си измие ръцете, [не казвам] да се възхвали, [не казвам] да се оправдае, [казвам] а „да се самоситуира”¹.

Постсоциалистическата култура на паметта се определя като „комплексна, характеризираща се с взаимно противодействие на памет и контрапамет, амнезия и носталгия”². Автори, работили върху проблемите на културата на паметта в постсоциалистическа България, посочват в тази връзка обособяване на индивидуалната в колективна памет като споделена такава от дадена група хора, която може да се изяви като контра-памет на формиращата се нова памет³. Съзнавайки, че всеки публикуван текст е много повече от наративно интервю (на основа на което антрополозите очертават не само индивидуалната памет, но и колективната), смятам, че и публикуваните спомени могат да служат за извор за паметта на българите за социализма т.е. да показват метаморфози между индивидуалната, колективната и официалната памет. В следващите редове ще се опитам да се аргументирам.

1. Публикуваните спомени, в отделни книги или в томове с интервюта са по същество автобиографии, които включват спомени за родителите, родното място, учението, учителите, политическата дейност, професионалният път⁴. А автобиографичният жанр позволява в най-голяма степен да се интериоризира индивидуалната памет, тя да се еманципира от някогашната или настоящата официална памет.

2. В отношението на индивидуалната към официалната памет могат да се оформят най-общо две големи групи хора със споделена,

т.е. обща колективна памет. Това е, от една страна, групата на настроените антикомунистически хора, било поради това, че са страдали от репресиите, било поради произхода и средата си, било поради негъргпимостта си към безобразията в живота. В техните спомени системата и животът при социализма са описвани с отрицателни конотации, често противопоставяйки ги на предишния режим, който съвпада обикновено с детството и младостта.

Другата група спомени са на хора, които оценяват социализма като положително време за себе си и за обществото като цяло. Това не означава, че те не са критични по отношение на това време, но го правят от друга логика. За своето време те пишат като го преценяват от гледна точка на абстрактния идеал, нарушен от политическия фактор. Много често това е диктаторът Живков. Хората от втората група (които не са непременно бивши политици или номенклатурни кадри) се опитват по-скоро чрез спомените си да се противопоставят на новата официална памет, която заклеява комунистическата система като тоталитарна, идеологическа и репресивна. И тук началните моменти на детството играят роля на отправна точка за сравнение с периода на социализма.

3. Поради насочеността на конференцията към времето на 1944–1956 г., когато е най-ярка репресивната същност на комунистическия режим, ще спра вниманието ви върху метаморфозите на паметта сред групата на жертвите на режима и най-вече на спомена за „оцеляването”.

Групата на откровено антикомунистически спомени, сред които са силни публикациите на политически репресираните, е особено голяма в началото на прехода, когато индивидуалните спомени трябва да преодолеят дотогавашната официална памет. Много мощна в това отношение е лагерната мемоаристика, която по същество разкрива травматичната памет за социализма. Това се вижда дори само от заглавията на книгите, например спомените на Петко Огойски „Записки за българските страдания” (С., 1995) или на Георги Василев „Остров Персин. Позорът на България” (С., 1995). Подобни са и следните заглавия на спомени: Стефан Бочев „Сказание за концлагерна България” (С., 1990); Христо Бръзицов „3000 нощи в затвора” (С., 1991); Й. Хаджиев „Съдът на бравдата”, (С., 1992).

Но по психологически причини хората не са склонни винаги да си спомнят репресиите срещу тях. Така на въпроса на Илчо Димитров при неговите разговори с Константин Муравиев и Стойчо Мошанов да разкажат и за времето, прекарано по лагери и затвори след войната, двамата независимо един от друг отговаряли: „Боя се, че на тая възраст няма да имам сили да преживея още веднъж всичко това”⁵. Затова особено интересен проблем в тази група спомени е описанието на оцеляването при социализма. Често това става чрез метаморфозата на спомена в забравата. Това се наблюдава най-ярко в спомените на интелектуалци, произлизащи от буржоазните среди, които не само не са се декласирали при социализма, но някои от тях твърде добре са се вписали в системата. Примери за това дават книгите със спомени на двамата братя Венедикови, излезли през 1993 и 2003 г. – археологът ст. н. с. Иван Венедиков и професорът по римско право Петко Венедиков.

Това са двама братя, потомствени интелектуалци. Те се формират като личности и учени през буржоазната епоха, но голяма част от активния им живот преминава през епохата на социализма. Разликата между тях е, че докато Петко е принуден да приключи своята научна кариера при социализма, Иван се реализира като учен тогава.

Венедикови дочакват падането на режима и живеят известно време при новия преход към демокрация и капитализъм. Именно тогава те оставят спомени за себе си и за своето време, разположено в три епохи – междувоенния период, социалистическия и прехода към демокрация. Книгата със спомени на Ив. Венедиков „Познайте ги по делата им. Българската интелигенция в моите спомени” (413 с.) излиза през 1993 г. и представлява едни от най-ранните публикувани спомени на известен учен и интелектуалец от времето на комунистическия режим. На него са посветени 148 страници. Докато тази на Петко Венедиков, назована с неутралното „Спомени”, излиза едва през 2003 г., много по-обемна е – 559 с., допълнена и с части от досието на П. Венедиков от Държавна сигурност (ДС), съдържащо 92 листа. 146 са страниците със спомени за комунизма⁶.

Интересно е, че братя Венедикови са били под наблюдение на ДС – до към 1961 г. като привърженици на организацията „Отец Паисий” и студентския профашистки съюз „Христо Ботев”, и в свои-

те спомени избягват да пишат за това как се вписват в системата самите те или членовете на тяхната голяма фамилия.

Венедикови предпочитат само да споменат факта, че през втората половина на 40-те години, баща им, царски генерал, е член на Военноисторическата комисия при Генералния щаб на Българската армия. И докато Петко признава, че от неговата работа бил доволен комунистът, който я оглавява – ген. Щерю Атанасов⁷, то Иван споменава само, че баща му като член на тази комисия му препоръчал младия, бъдещ професор-археолог Станчо Ваклинов⁸. От друга страна, Иван Венедиков публикува само онази част от спомените, когато той се чувства в немилост в археологическите среди, т.е. жертва на системата, а не публикува спомените си за 70-те и 80-те години, когато той е сред водещите историци и археолози, дясна ръка на проф. Ал. Фол в Института по тракология, а през 80-те години – в Националния исторически музей.

Същевременно анализът на техните книги показва, че братята Венедикови в своите спомени възпроизвеждат контра-памет на определена социална среда. Ярکو свидетелство за тази памет е негативният спомен за Георги Димитров, наричан подигравателно Жорж Зидо, Гошо Тарабата. Тази памет се базира на колективни представи, оформили индивидуалното им виждане, в противовес на официалната пропаганда. Така Петко споменава, че представата за събитията и хората по време на социализма той получавал от слуховете, въртящи се в неговите среди, чути от чужди, забранени радиостанции като радио „Донау”, радио „BBC”, от вицовете, от западна преса, забранени книги. Така се стига до спомена, че сред неговите среди се желаела Трета световна война, за да може САЩ да победи СССР и България да се освободи от съветското влияние⁹. Посочените източници на формирането на индивидуалната памет показват, че тя е била присъща на групата интелектуалци, с които Венедикови си общуват по времето на социализма, и като такава влиза в противоречие с официалната историческа памет на тогавашното общество.

Разбира се, въпреки силата на контрапаметта, официалната памет също присъства в спомените на братята. Те са попили подсъзнателно някои от понятията и клишетата на пропагандата на бившия комунистически режим, които възпроизвеждат при спомена си.

Така например П. Венедиков никъде не употребява за партизаните думата „шумкари“/ „шумци“, както са били известни на неговия кръг преди 9 септември 1944 г.¹⁰, нито „терористи“, както почват да ги наричат след 10 ноември 1989 г. Припомня си, че е изключил „едно момиче, което след 9 септември комунистите честваха – несъмнено заслужено като героиня: Лиляна Димитрова“¹¹.

Същевременно има и случаи, когато индивидуалната памет е повлияна от новосформиращата се официална памет. Така П. Венедиков пише: „Репресиите, които започнаха след 9 септември бяха насочени, както твърдяха тези, които ги извършваха, срещу „фашистите“. Това понятие преди 9 септември срещях употребявано за „членовете на бойните снопове“ – партийната войска на Мусолини в Италия, и оттам за членовете на неговата партия. Сега (при социализма – б.а.) тези думи започнаха да се употребяват редовно за германските националсоциалисти, а освен това отначало за хората, които бяха участвали или активно поддържали управлението на цар Борис след 1934 г., почти веднага след това за всеки, който е съчувствал на това управление или дори не е съчувствал, но е бил или е против КП, против ОФ в тогавашния му вид.“¹². Неговият брат го опровергава обаче, спомняйки си за учителя си Христо Кодов: „...макар че комунистите го наричаха Фашиста Кодов и дори бяха пуснали позиви срещу него.“¹³.

С развитие на прехода групата на условно наречените антикомунистически спомени става по-малобройна. На наблюдателите на книжния пазар им прави впечатление, че въпреки антикомунистическа реторика, по време на второто правителство на Съюза на демократичните сили (СДС) (1997–2001) излизат от печат все по-малко свидетелства на „жертвите“ на комунизма, за да се стигне до констатацията в края на мандата на СДС през 2000 г., че „синьото“ четиво е изчезнало от пазара¹⁴. Едно немаловажно обяснение за този на пръв поглед парадокс трябва да се търси в поредните метаморфози на паметта: антикомунистическите спомени трайно влизат в новата официална памет – в учебниците, в журналистиката, в имената на улиците и символите. Така някогашната контра-памет се е превърнала в официална. Напротив, бившата официална памет е вече контра-памет. Тя се очертава в спомените на втората група спомени, за която споменах в началото. Но за нея – на следващата среща.

БЕЛЕЖКИ

¹ **Фол, Ал.** Патос означава страдание. Разговор с проф. Ал.Фол – Култура, бр. 41,7 ноември 2003.

² **Лулева, А.** Политики на памет на постсоциалистическа България – два примера. – В: Общества – трансформации – култури. Съст.: Иванова, Р., А. Лулева, И. Петрова, Ст. Янева, С., 2009, с. 5.

³ **Лулева, А.** Политики на памет на постсоциалистическа България..., с.15; **Лулева, А.** „Но бяхме млади, та не го чувствахме това толкоз”. Тематизиране на младостта в автобиографичните разкази. – В: И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX–XX век. Съст.: Костов, Ал., Д. Парушева, Р. Прешленова. С., 2008, с. 201.

⁴ **Марчева, Ил.** Спомените като другата история. Мемоарите на комунистическата номенклатура след промените в България от края на 80-те години на XX век. – Историческо бъдеще, 2005, № 1–2, с. 117–119.

⁵ **Марчева, Ил.** Цит. съч., с. 116.

⁶ **Венедиков, И.** Познайте го по делата им. Българската интелигенция в моите спомени. С.: Хр. Ботев, 1993; **Венедиков, П.** Спомени. С.: Проф. П. Венедиков, 2003.

⁷ **Венедиков, П.** Цит. съч., с. 474.

⁸ **Венедиков, Ив.** Цит. съч., с. 280.

⁹ **Венедиков, П.** Цит. съч., с. 464–465.

¹⁰ **Филова, Ев.** Дневник, май 1939 – 15 август 1944. С.: Христо Ботев, 1992, с. 186.

¹¹ **Венедиков, П.** Цит. съч., с. 352.

¹² Пак там, с. 418.

¹³ **Венедиков, Ив.** Цит. съч., с. 108.

¹⁴Червеното четиво надига чело. – Сега, 7 ноември 2000.

ЛИТЕРАТУРА

Източници

Бочев, Ст. Сказание за концлагерна България. С., 1990.

Бързицов, Хр. 3000 нощи в затвора. С., 1991.

Василев, Г. Остров Персин. Позорът на България. С., 1995.

Венедиков, Ив. Познайте го по делата им. Българската интелигенция в моите спомени. С.: Хр. Ботев, 1993.

Венедиков, П. Спомени. С.: Проф. П. Венедиков, 2003.

- Огойски, П.** Записки за българските страдания. С., 1995.
- Филова, Ев.** Дневник, май 1939 – 15 август 1944. С.: Христо Ботев, 1992.
- Фол, Ал.** Патос означава страдание. Разговор с проф. Ал.Фол – Култура, бр. 41, 7 ноември 2003.
- Хаджиев, Й.** Съдът на брадвата. С., 1992.
- Червеното четиво надига чело – Сега, 7 ноември от 2000.

Публикации

Лулева, А. „Но бяхме млади, та не го чувствахме това толкоз”. Тематизиране на младостта в автобиографичните разкази. – В: И настъпи време за промяна. Образование и възпитание в България XIX–XX век. Съст.: Костов, Ал., Д. Парушева, Р. Прешленова. С., 2008, с. 186–202.

Лулева, А. Политики на памет в постсоциалистическа България – два примера. – В: Общества – трансформации – култури. Съст.: Иванова, Р., А. Лулева, И. Петрова, Ст. Янева. С., 2009, с. 21–35.

Марчева, Ил. Спомените като другата история. Мемоарите на комунистическата номенклатура след промените в България от края на 80-те години на XX век. – Историческо бъдеще, 2005, № 1–2, с. 111–135.